

Filozofia: Od hľadania pravdy k teóriám pravdy?

Philosophy: From Search for Truth to Theories of Truth?

Ladislav Koreň*

Filozofická fakulta

Univerzita Hradec Králové

Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové

ladislav.koren@uhk.cz

Abstrakt/Abstract

Mojim cieľom v tomto článku nie je odpovedať na meta-filozofické otázky typu: aký zmysel má filozofia, aké otázky si má klásť, a akým spôsobom ich má uchopiť. Mám však v úmysle kriticky posúdiť jedno klasické meta-filozofické poňatie filozofie, podľa ktorého je filozofia *hľadaním pravdy (poznania pravdy)*.

My aim in this paper is not to answer meta-philosophical questions concerning the purpose, subject matter and proper method of philosophical inquiry, but to discuss critically the merits and demerits of one classic meta-philosophical conception of philosophy, according to which philosophy is a search for truth (knowledge of truth).

I

V tomto článku sa nebudem pokúšať priamo odpovedať na meta-filozofické otázky typu: aký zmysel má filozofia, aké otázky si má klásť, a akým spôsobom ich má uchopiť. Mám však v úmysle diskutovať jedno klasické meta-filozofické poňatie filozofie ako *hľadačstva pravdy (poznania)*, ktoré sa dlhodobo teší značnej popularite medzi filozofmi i laikmi, súdiac podľa toho, že o výroky v tomto duchu nebola vo filozofii nikdy núdza. Nemusíme byť veľkými znalcami, aby sme vedeli niečo o Sokratových výrokoch o *filozofickom živote v pravde*, alebo o Platónových (príznačne) metaforických vyjadreniach o *pravde ako potrave filozofov*. A mohli by sme pokračovať v citovaní spriaznených vyjadrení od nemenej známych protagonistov tradície.²⁷

Otázka znie: sú pre nás tieto vyjadrenia niečím viac než poetickými (a mierne patetickými) metaforami? Hovoria nám dnes niečo podstatné o povahe filozofie?

II

Na prvé počutie znie klasické poňatie pomerne neinformatívne. Čo iné by malo skúmanie hľadať, ak nie pravdu či poznanie (pravdy)? *Skúmať niečo* znamená, zhruba, *zisťovať pravdu o tom, čo/ako to je*. Ak pokladáme filozofovu činnosť za skúmanie, nemá zmysel popierať, že mu ide o pravdu (poznanie). Podobne na tom ale bude každá

---

* Poďakovanie: práca na článku bola finančne podporená grantom GAUK č. projektu 115107.

²⁷ Odporúčam do pozornosti knihu Barryho Allena (1993), obzvlášť úvodné dve kapitoly.

činnosť, ktorú považujeme za skúmanie, napr. špeciálne vedy, logika alebo matematika. V tomto ohľade nie je filozofia ničím špecifická.

Sympatizanti klasického poňatia preto niekedy dodávajú, že filozofia je špeciálne skúmanie, v tom zmysle, že *bytosť* hľadá pravdu o tom, čo/ako *skutočne* je. Akú rolu tu však zohrávajú slová „bytosť“ a „skutočne“? Začnime prvým. Že filozofické skúmanie bytosť usiluje o pravdu má znamenať toľko, že poznanie pravdy je vo filozofii účelom *o sebe*, ktorý nie je podriadený iným (typicky: praktickým) účelom a záujmom. Zamýšľa sa tu kontrast s praktickým skúmaním (napr. s kriminálnym vyšetrovaním), v ktorom je zisťovanie pravdy len inštrumentálne vzhľadom na iné účely a záujmy (napr. aby bol odhalený a chytený páchatel' zločinu a stihol ho spravodlivý trest). Filozofia je predstavovaná ako čisto-teoretické skúmanie, ktorého finálnym účelom je pravda (poznanie): filozof chce pravdu pre pravdu samotnú, *punctum*. Nieкто by mohol tento pohľad ďalej kombinovať s tvrdením, že pravda je *sama o sebe dobrom* (čo sa v anglofónnej filozofii nazýva „intrinsic good“ alebo „intrinsic value“), a nie dobrom vzhľadom na niečo iné („extrinsic good“), argumentujúc že: pravda nie je dobrá, pretože chceme, aby sme ju mali, a ceníme si, keď ju máme (teda, nie vo vzťahu k našim postojom); práve naopak, chceme, aby sme pravdu mali, a ceníme si, keď pravdu máme, pretože pravda je sama o sebe dobrom.

Jeden bezprostredný problém s takto modifikovaným klasickým poňatím filozofie je ten, že dištinkcie medzi čisto-teoretickým a praktickým skúmaním, finálnymi a inštrumentálnymi účelmi, medzi tým, čo je samo o sebe dobré, a tým čo je dobré vzhľadom na niečo iné, nie sú neproblematické. Kus nezávideniahodnej práce by bolo treba, aby dostali nejakú koherentnú a súčasne presvedčivú podobu. Na takom základe by potom bolo treba ešte vysvetliť, v akom zmysle nie je vo filozofii poznanie pravdy inštrumentálne vzhľadom na iné účely, hodnoty, záujmy, atd. Mám svoje pochybnosti o tom, či by to bol zmysluplný projekt, ale do detailov sa tu našťastie nemusím púšťať. Pre účely tejto diskusie stačí poznamenať, že aj keby nieкто také vysvetlenia podal, analogické vysvetlenie by pravdepodobne fungovalo aj v prípade teoretického fyzika či matematika ponoreného do „Cantorovho raja“ teórie množín. Okrem toho, nie je vôbec isté, či každý filozof, ktorý by sa inak hlásil ku klasickému poňatiu, chcel takto striktné oddeľovať filozofické skúmanie od praxe. Filozofiu to okamžite vystavuje nie veľmi lichotivej výčitke, že je ezoterickou náukou, ktorá ničím neprispieva praxi, a ešte to ostentatívne vydáva za svoju prednosť. Sokrata i Platóna možno považovať za pionierov klasického poňatia. Ťažko ale prehliadneme, že Sokratovou ústrednou témou boli etické otázky, pričom poznanie bolo pre neho skôr podmienkou cnosti a dobrého života než účelom o sebe; a podľa Platóna by bez *poznania* nebolo možné spravodlivé politické zriadenie (a nebude ďaleko od pravdy ten, kto hovorí, že o to mu šlo viac než o čokoľvek iné). Jedna vec je tvrdiť, že treba mať poznanie, aby sme mohli cnostne a spravodlivo žiť, a iná vec je tvrdiť, že treba mať poznanie, *punctum*.

Výsledkom predošlých úvah zdá sa je, že slovo „bytosť“ nám nijako nepomohlo odlíšiť filozofiu, lebo vymedzenie pomocou neho je buď filozoficky problematické alebo je stále veľmi široké. Pozrime sa preto na druhé slovo — „skutočne“. Podobne ako pred tým, možno povedať, že *skúmať niečo* znamená *zisťovať pravdu o tom, čo/ako to skutočne je*. Avšak, slovo „skutočne“ je tu akoby nadbytočné; nezdá sa, že by niečo

pridávalo pôvodnej formulácii, že *skúmať niečo* znamená *zistiť pravdu o tom, čo/ako to je*. Zistiť o niečom pravdu, čo/ako to skutočne je, nie je nič viac, než zistiť pravdu o tom, čo/ako to je.²⁸ Každopádne, bez ohľadu na toto „gramatické“ pozorovanie, ani týmto spôsobom neodlíšime filozofické od iného, napríklad, vedeckého typu skúmania, pretože i o tom možno povedať, že zisťuje pravdu o tom, čo/ako skutočne je (bez ohľadu na to, či „skutočne“ funguje ako pleonazmus alebo nie).

Aby sme hrali poctivo, treba zmieniť, že slovo „skutočne“ predsa len tradične plnilo určitú kontrastnú úlohu:

čo/ako skutočne je kontra čo/ako sa (len) zdá/javí byť

Je tradičnou filozofickou otázkou, čo *skutočne je* (existuje), či ako to v *skutočnosti* je. Leitmotívom je, že s tým, ako sa nám veci javia, ako sú nám dané v zmyslovej skúsenosti, sa nemôžeme uspokojiť, pokiaľ nám ide o stabilné poznanie, pretože čo/ako sa javí je partikulárne, variuje to v závislosti na tom komu, kde, kedy, a za akých podmienok sa to javí, a navyše to nie je spoľahlivé, pretože klamlivé. Na tak pohyblivom piesku nemožno postaviť stabilnú budovu poznania.

Z trochu iného uhlu pohľadu: ak by malo byť mierou pravdy a poznania to, čo/ako sa komu javí byť, potom by bol každý svojou mierou pravdy a poznania (*also sprach*, aspoň podľa Platóna, Protágoras), pretože zmyslová skúsenosť je skrz-naskrz subjektívna záležitosť. Objektívna, či ak chcete, inter-subjektívna pravda (poznanie), by bola prázdna kategória, pretože by nebola možná chyba a omyl - nedávalo by zmysel povedať: „síce sa to zdá byť tak, ale nie je to tak“. A to už podľa mnohých vydá na *reductio ad absurdum* tézy, že subjektívne zdanie je mierou pravdy (poznania a skutočnosti/vecí). Ak by mal každý svoju pravdu vo vyššie uvedenom zmysle, určite by to nebola *pravda* v tom zmysle, v akom my tento pojem bežne používame: súhlas, nesúhlas, zhoda, nezghoda, argumentácia, spochybnenie, dokazovanie, to všetko a mnoho iného totiž predpokladá, že pravdu možno mať ale i nemať, že sa možno mýliť. Nič z toho by nedávalo zmysel, keby mierou pravdy bolo subjektívne zdanie, nehovoriac o vratkej stabilite sofistovej argumentácie v prospech tejto podivnej tézy.²⁹

S odmietnutím tak extrémneho relativizmu sa nedá než sympatizovať.³⁰ Modelovým prípadom dištinkcie javy/skutočnosť je síce sféra javov, ale tým sa celá vec nekončí: debata o zdaní a skutočnosti je často sporom o objektivitu (niekedy sa hovorí o objektívnej pravde, niekedy o objektívnej skutočnosti, inokedy o oboch). Niekedy sa

²⁸ Ako uvidíme, to isté sa dá povedať dokonca i o pojme *pravdy*: *skúmať* znamená *zistiť* o niečom, čo/ako to je. Vidíme, že „pravda“ nám z formulácie vypadla, ale nič sme tým, zdá sa, nestratili.

²⁹ *Locus classicus* je samozrejme Platónov dialóg *Theaitétos* (1995).

³⁰ Možno zapochybovať, či Protágorovo *Homo mensura* bolo mienené v tomto neuveriteľnom zmysle, či mu skôr nešlo o to, dostať filozofiu späť na zem z atmosférických výšin, do ktorej ju katapultovali metafyzické systémy eleátov a pytagorejcov, kde je príliš riedky vzduch, než aby tam *Homo* mohol dýchať. V tom prípade by sa v tom dal vidieť skôr element zdravého empirizmu a pragmatizmu (= teória bez korektívu v empirii a bez vzťahu k praxi je jalová špekulácia), než bezbrehý subjektívny relativizmus.

ešte dodá, že nielen to, čo/ako sa javí skrze zmysly, ale ani to, čo/ako sa javí z perspektívy zdravého rozumu, mýtu, tradície, konvencií, náboženstva, atd., nemá mať posledné slovo, pokiaľ ide o objektívnu pravdu (o tom, čo/ako skutočne je). Autoritou má byť kritický rozum, schopný rozpoznať ich limity, vyvarovať sa ich predsudkov, a navigovať tak skúmanie k pravde, ktorá je objektívna a má všeobecnú platnosť, a teda i stabilitu.

Sklamaný však bude ten, kto práve začal dúfať, že sme touto úvahou definitívne na stope filozofii. Moderná veda v podobe špeciálnych vied totiž určite rešpektuje autoritu kritického rozumu, s dodatkom, že tento rešpekt sa dobre zlučuje s rešpektom k hypotéze, experimentu a pozorovaniu. Keby sme mali prijať terminológiu vlastnú klasickému poňatiu filozofie, potom i špeciálne vedy, a dnes možno predovšetkým ony, ašpirujú na zistenie pravdy (poznania) o tom, čo/ako skutočne je: na všeobecné a objektívne vysvetlenie (zákonitosti) toho, čo je, z akých elementov sa to skladá, prečo veci fungujú tak, ako fungujú, a podobne. Pre špeciálne vedy je typická perspektíva pozorovateľa-experimentátora s jej zásadnou možnosťou zhody o tom, čo sa pozoruje — subjektívne zdanie sa tu prekonáva v inter-subjektívnom verdikte. Nehovoriac o tom, že vo vedeckých teóriách sa formulujú zákony, ktoré majú platiť univerzálne, čím sa má prekonať partikularita subjektívneho zdania, vždy viazaného na nejaké *tu-a-teraz* nejakého subjektu. Konečne, veda často prichádza s vysvetleniami, ktoré nemajú základ v tom, čo sa nám bežne zdá/javí, čo nám radí zdravý rozum, konvencia, tradícia, a podobne, a niekedy ide dokonca tvrdohlavo proti tomu.

Je samozrejme možné ďalej špekulovať, že filozof skúma fundamentálnejšiu skutočnosť alebo aspekt skutočnosti, o ktorej sa nerobia hypotézy, ktoré sa buď potvrdzujú alebo vyvracajú, podľa toho, či predikcie na nich založené súhlasia alebo nesúhlasia s pozorovaniami. K tomu zväzda príliš jednostranné akcentovanie autority rozumu. Od odmietnutia jedného extrému, subjektívneho relativizmu, sa môže zdať byť len malý krok — irónia osudu: *zdanie* v tomto prípade klame, *v skutočnosti* ide o skok — do iného extrému, ktorým je hypostazovanie nezávislej, nemennej, nadzmyslovej skutočnosti, ako zdroja skutočnej pravdy a poznania (a ruka v ruke s tým hysterické dehonestovanie premenlivej zmyslovej skúsenosti ako zdroja neistoty a omylu, v súdoch i činoch). Táto hypostazovaná skutočnosť je inteligibilná, prístupná čisto rozumovo, a ako taká je zdrojom univerzálne a nutne platných právd, ktoré zakladajú každé poznanie, teda i vedecké.

Takýto obrat v celej záležitosti by zrejme potešil priateľa extrémneho platonizmu a racionalizmu. Celá predstava fundamentálnejšej skutočnosti má však značne problematický základ. Nikto ešte uspokojivo nevysvetlil, ako sa môžeme vzťahovať k nezávislej skutočnosti tohto druhu; metafora vnútorného zraku, či intuície je len tým, čím je, totiž metaforou, ktorú nemožno brať doslovne. Povedať, že sa k takej skutočnosti predsa vzťahujeme prostredníctvom rozumu (veď je inteligibilná), je jednak neinformatívne, a jednak to stavia toľko ospevovaný rozum do nelichotivého svetla, pretože filozofi podávajú nezlučiteľné, a často inherentne nekoherentné „správy“, „svedectvá“ či „popisy“ toho, čo/ako v nej je. To provokuje podozrenie, že buď sa rozum paradoxne často mýli a zlyháva vo svojom prirodzenom teritóriu, alebo sú jeho údajné správy a popisy len fabuláciami, pretože hranice svojho prirodzeného teritória už

dávno prekročil (a na mieste je kritika špekulatívneho rozumu). Ak si rozum nedokáže poradiť s fundamentálnou skutočnosťou lepšie, ako zmysly s tou svojou (bumerang sa vracia: zdá sa, že rozumu sa niečo môže zdať, ale byť (v skutočnosti) inak), prečo by sme mu mali prisudzovať nejakú špeciálnu autoritu ohľadom toho, čo/ako skutočne je? A ak prekračuje svoje kompetencie, čo potom ostáva z idey fundamentálnej skutočnosti? Záhadou je tiež vzťah údajnej fundamentálnejšej skutočnosti k svetu, ako ho bežne vnímame, v ktorom sa pohybujeme, rozhodujeme, konáme, atď.

Naše úvahy nás zatiaľ vedú k tomu, že pravda a poznanie nie sú tak charakteristické pre filozofiu, ako by si to predstavovali sympatizanti klasického poňatia. Dajme tomu, že súhlasíme s názorom, že filozofia je skúmanie; každé skúmanie potom hľadá/zisťuje pravdu (poznania) o tom, čo skúma (to je takmer analytická, alebo, ak chcete, gramatická veta); a poznanie je poznanie pravdy (opäť analytická či gramatická veta). Keďže to však platí o každom skúmaní, špeciálne o vedeckom bádání, k žiadnemu špecifickému vymedzeniu filozofie sme sa týmto spôsobom nedopracovali. A slová „bytosť“ a „skutočne“ nám v tomto tiež nepomohli.

III

Nemohli by sme ešte modifikovať klasické poňatie? Problém extrémneho platonizmu nie je v tom, že by mu chýbal vhl'ad (zmysel pre problém objektivity), ale v tom, ako tento vhl'ad interpretuje. Ťažko poprieť, že filozofické skúmanie sa zaoberá abstraktnými pojmami, z toho však nevyplýva, že pojmy sú akési veci fundamentálnej predmetnej oblasti, ktorú rozum mapuje kvázi empiricky (dialektickú alebo analytickú metódu možno koncipovať inak). Ak z toho vychádzame, ako zaujímavý sa ukazuje tento moment: použili sme pojem *pravdy* (a *poznania*), aby sme charakterizovali filozofiu v klasickom poňatí, a používali sme ho doposiaľ, akoby sme mu už celkom dobre rozumeli. Lenže tento pojem, i keď o ňom máme isté pred-porozumenie, sa zdá byť dostatočne abstraktný na to, aby sme i na neho mohli aplikovať otázku *čoho je tento pojem pojmom*.

Tradičná filozofia vidí veľmi úzky vzťah medzi pojmami pravdy, skutočnosti a poznania, pretože ich možno uviesť do určitých zrejmých súvislostí:

Ak niečo skutočne je (tak a tak), potom je pravda, že to je (tak a tak), a ak je pravda, že niečo je (tak a tak), potom to skutočne je (tak a tak).

Poznať/vedieť možno len to, čo je pravda, a teda to, čo skutočne je (tak a tak).

Dostávame potom nasledujúce tri sady tradičných filozofických otázok a problémov:

Čo je pravdivé? Čo je pravda? Kedy je niečo pravda?

Čo (skutočne) je? Čo je skutočnosť? Kedy niečo (skutočne) je?

Čo poznáme/vieme? Čo je poznanie/vedenie? Kedy niekto niečo vie/pozná?

Ak to teraz celé pojmeme v tradičnej terminológii, rysuje sa nám tu (1) *problém pravdy*, (2) *problém skutočnosti*, (3) *problém poznania*, a nakoniec, problém zladit' ich - nazvime ho (4) *problém poznania pravdy o skutočnosti*.

Posledná formulácia je trochu krkolonná, a mnohým bude zniet' ako prázdna. Pre túto chvíľu sa obmedzím len na načrtnutie jednej možnej námietky, ku ktorej sa vrátim na konci článku: čo vlastne pridáva pojem pravdy vo formulácii *problém poznania pravdy o skutočnosti*? Tento problém je však vo filozofickej tradícii natoľko výrazný, že sa voči nemu nejakým spôsobom jej participanti vymedzujú (hoci aj negatívne, ako k typickému filozofickému pseudo-problému). A ťažko by sme hľadali inú disciplínu, ktorá by sa týmto problémom zaoberala. Špeciálne vedy hľadajú a systematizujú pravdy o rôznych oblastiach, ale len filozofia hľadá pravdy o pravde, poznaní, o skutočnosti/bytí, a vzťahoch medzi nimi. V istom zmysle by sme teda mohli povedať, že lepšie ako:

Skúmanie hľadajúce pravdu (poznanie pravdy)

je filozofia vymedzená ako:

Skúmanie o pravde, poznaní a skutočnosti (a vzťahu medzi nimi).

V tradícii nenájdeme teoretizovanie o pravde, ktoré by bolo na systematickej úrovni epistemológie a ontológie, ale pojem pravdivosti viac-menej prepojuje tieto dve disciplíny. Je potom legitímnou filozofickou otázkou, akú rolu tu tento pojem zohráva: Je pravda pojem, o ktorom môžeme očakávať nejakú zaujímavú a netriviálnu odpoveď na otázku *Čo je...?* Alebo inak: ak reflektujeme silné snahy v tradícii priznať pojmu pravdy ústredné miesto, je dobré sa opýtať, či si také miesto naozaj zasluhuje.

Začnime otázkou, čo viac možno povedať o vzťahu pojmov pravdy a skutočnosti, čo by prekračovalo nasledujúci truizmus:

Ak niečo je tak a tak, potom je pravda, že to je tak a tak, a ak je pravda, že niečo je tak a tak, potom to je tak a tak.

Riskujme menší anachronizmus a povedzme, že v tradícii pred Descartesom dominoval realizmus: na jednej strane je rád alebo skutočnosť vecí, ktorých identita a bytie sú nezávislé na tom, ako ich vnímame alebo chápeme, a na druhej strane sme my (subjekty), kto ich vnímame (zakúšame) a konceptualizujeme, s našimi rečovými a kognitívnymi aktmi alebo stavmi (percepciami, súdmi, presvedčeniami, výroky,...). Pravda je potom akási pred-zjednaná zhoda (adekvácia, korešpondencia) medzi vecami a našimi kognitívnymi aktmi (stavmi).

Je bežné odvodzovať adekvačnú (korešpondenčnú) koncepciu pravdy od Aristotela. Platón ju ale podľa mnohých anticipoval v jeho proto-sémantickej analýze

elementárneho výroku v *Sofistovi*.³¹ Aristoteles Platónovu analýzu bez väčších zmien rekapituluje, keď v spise *O vyjadrovaní* hovorí

„Je možné vypovedať čo [niečomu] prináleží ako [tomu] neprináležiace, a čo [niečomu] neprináleží ako [tomu] prináležiace, a čo [niečomu] prináleží ako [tomu] prináležiace, a čo [niečomu] neprináleží ako [tomu] neprináležiace.“³²

Vo svetle tejto pasáže je treba chápať i notoricky známe, avšak vágne, vymedzenie pravdy a nepravdy:

„Vypovedať o tom, čo je, že to nie je, alebo o tom, čo nie je, že to je, znamená vypovedať nepravdivo; zatiaľ čo vypovedať o tom, čo je, že to je, alebo o tom čo nie je, že to nie je, znamená vypovedať pravdivo.“³³

Je zrejmé, že štyri možnosti citované v obidvoch pasážach nám pekne po rade navzájom korešpondujú. S ohľadom na toto, ako ja na to, aké príklady Aristoteles volí v ďalšom výklade v *Metafyzike*, sa možno domnievať, že mu ide o „je“ predikácie, a teda predikačné (nie existenčné) výroky:

Povedať o tom, čo je tak-a-tak, že to je tak-a-tak, alebo o tom, čo nie je tak-a-tak, že to nie je tak-a-tak, znamená vypovedať niečo pravdivé.

Ak o X vypovedáme, že je F , a X je F , potom X je tým, čo (tak, ako) o ňom vypovedáme, a výrok je pravdivý. Hoci toto znie celkom triviálne, a Aristoteles ani Platón termín zhody nepoužívajú, ich nasledovníci videli ako prirodzenú interpretáciu, že v prvom prípade je to, čo o X vypovedáme, totiž F , v zhode s tým, čo (ako) X je, a preto je výrok pravdivý. Podľa Aristotela platí, tak:

Ak niečo je (tak-a-tak), potom je pravda, že to je (tak-a-tak).

ako aj

Ak je pravda, že niečo je (tak-a-tak), potom to je (tak-a-tak).

Nedá sa však povedať, že vzťah medzi pravdou a bytím/skutočnosťou je symetrický. Neplatí, že X je F , pretože je pravda, že to je tak. Je to presne naopak: je

³¹ Pozri Platón (2009, 259d-263d).

³² *De Interpretatione* 6, 17^a25-29. Ide o môj preklad do slovenčiny z Aristoteles (1963). Zátvorky, a to čo je v nich, sú mojimi vsuvkami, pre lepšie porozumenie textu.

³³ *Metafyzika*, Γ 7, 1011 b. Ide o môj preklad do slovenčiny z Aristoteles (1923). Mimochodom, prvá časť tohto výroku takmer slovo od slova opakuje výrok zo *Sofistu* (240e), kde cudzinec vykladá, že výrok je pokladaný za nepravdivý, keď „bude tvrdiť, že to, čo je, nie je, i že to, čo nie je, je.“ V tomto bode sa moja interpretácia opiera o knihu W. Kühneho (2003).

pravda, že X je F , pretože X je F . V tom je práve podstata tradičnej adekvačnej koncepcie pravdy: bytie (existencia/skutočnosť) a identita vecí determinuje/určuje pravdu reprezentácií, a nie naopak. Podľa Aristotela pravda nie je vo veciach, ale v myslení/rozume, a odvodené tiež v jazyku. Bytie/existencia a identita vecí sú primárne a nezávislé, bytie a pravdo-bytie znakov je sekundárne a závislé. Idea je, zhruba, že veci by boli, a boli by čím sú, aj keby žiadne znaky (pravdivé alebo nepravdivé) neboli. Ale znaky sú práve len znakmi vecí, a nemožno si ich teda myslieť bez vecí. A to sa nevzťahuje len na konvencionálne znaky (dajme tomu jazyka), ale aj na prirodzené znaky (v mysli).

Adekvačná koncepcia, ktorá takto interpretuje Aristotelovo *dictum* a je postavená na reprezentačnej teórii obsahu, sa teší asi najväčšej obľube v rámci filozofickej tradície, a jej modernejšie verzie sa nazývajú korešpondenčné, a typicky rozvíjajú ideu sémantických-projektívnych vzťahov medzi časťami reprezentácií (výrokov, súdov, propozícií, atď.) a ich náprotivkami (referenciou) vo svete. Takáto koncepcia je, zdá sa, ideálna pre realizmus:³⁴

Veci sú, čím sú, bez ohľadu na to, ako ich vnímame, chápeme, ako o nich premýšľame, súdime, a podobne.

Pravdivé reprezentácie sú v zhode so skutočnosťou, zatiaľ čo nepravdivé reprezentácie s ňou nie sú v zhode, čo umožňuje podržať rozdiel medzi zdaním a skutočnosťou, tak zásadný pre pojem objektivity. Možnosť omylu sa však v rámci tradície spočiatku príliš nedramatizovala (s významnou výnimkou skeptických škôl), a že si pravdou možno byť viac-menej istý, sa viac predpokladalo, ako problematizovalo (predpoklad pred-zjednanej zhody medzi vecami a reprezentáciami).

Zásadný obrat zohrala až v renesancii resuscitovaná skeptická tradícia, ktorú Descartes umne využil, aby dal filozofii nový popud – obrat k teórii poznania. Koncepcia pravdy ako zhody reprezentácií subjektu s reprezentovanou skutočnosťou sa javila stále problematickejšie vzhľadom na možnosť poznať skutočnosť, pokiaľ je skutočnosť konštruovaná ako prísne nezávislá na subjekte a jeho reprezentáciách. Descartovo snaženie možno chápať i tak, že v jeho poňatí už nemá byť pred-zjednaná zhoda medzi reprezentáciami subjektu a nezávislou skutočnosťou predpokladom, ale má byť racionálne, *a priori* demonštrovaná (čím *de facto* odštartoval éru dôkazov vonkajšieho sveta). Skeptici (a relativisti) upozornili na problém, že nie je jasné, ako možno poznať skutočnosť, keď skutočnosť je na reprezentáciách úplne nezávislá. Čím priamo disponujeme sú len reprezentácie (jazykové či mentálne). Čo, aké kritérium nám

³⁴ Adekvačná koncepcia sa konštituovala v rámci (implicitne) realistickej filozofie, ako sme ju vymedzili, a je s ňou aj typicky asociovaná, obzvlášť preto, lebo neskorší idealisti (či anti-realisti) tendovali k epistemickým koncepciám pravdy (verifikačná, koherenčná, ...). Lenže idealista môže principiálne držať rozdiel medzi reprezentujúcim a reprezentovaným, a súhlasiť, že pravda je druh zhody (či dokonca identity) so skutočnosťou, s tým však, že konštruuje reprezentovanú skutočnosť ako nejakým spôsobom závislú na mysli (či duchu). To len dosvedčuje, že adekvačný truizmus je tak vágny, že ho nemusí odmietat' skoro nikto, pretože si ho môže každý prispôbiť podľa vlastných preferencií.

ale zaručuje, že sú v zhode so skutočnosťou? Tradičné skeptické úvahy pracovali s predpokladom, že subjekt môže mať ne-veridické reprezentácie, ktoré sú kvalitatívne identické s veridickými reprezentáciami (vis argument sna), tvrdiac, že keď si toto uvedomíme, zistíme, že vlastne nemáme žiadne spoľahlivé kritérium, ktoré by nám pomohlo rozhodnúť, či reprezentácia, ktorú momentálne máme, je práve tá favorizovaná, v zhode so skutočnosťou, a nie tá, ktorá je nepravdivá (ako odlišíme sen od bdenia?). Bez kritéria však nemôžeme opodstatniť nárok na pravdu a poznanie. Descartesova hyperbolická pochybnosť dovádza túto dialektiku do extrémnej a klasickej podoby vo forme hypotézy zlovoľného démona.³⁵ Ak nemôžeme túto hypotézu (možnosť) vylúčiť, nemáme ani záruku (istotu), že naše reprezentácie reprezentujú niečo, čo skutočne je. Bez takejto záruky je ale nárok na poznanie filozoficky nestabilný, hoci v praxi jednoducho môžeme zotrvať v inštinktívno-praktickej viere, že veci sú zvyčajne tak, ako si myslíme, že sú. Nepomôže ani štandardná odpoveď empiristov (pripomínajúca Aristotelovu tézu o asymetrickom vzťahu medzi bytím vecí a pravdivosťou ich reprezentácií), že pretože naše reprezentácie kauzálne závisia na veciach, ktoré ich spôsobujú, zhoda so skutočnosťou je väčšinou viac-menej automatická. Na to totiž bude odpoveď, že skeptická hypotéza práve znamená, že nie je pred-zjednaná harmónia medzi reprezentáciami a nezávislou skutočnosťou, keď sú reprezentácie spôsobované zlovoľným démonom.

Descartesova konštruktívna odpoveď skeptikovi je známa: vo sfére reflexívnej subjektivity je zhoda medzi reprezentujúcim a reprezentovaným zaručená. Myšlienky typu *Som, Myslím, že p*, a podobne, sa verifikujú už tým, že ich subjekt má – ak ich subjekt má, potom jasne a rozlíšene chápe ich pravdivosť (ich popieranie sa ukazuje ako racionálne nemožné). V tejto sfére potom podľa neho možno nájsť základ a oporu pre stabilné poznanie. Descartes sa tým ale nezbavil základného problému: či reprezentáciám, ktoré sú obsahovo (intencionálne) zamerané mimo subjekt, odpovedá nejaká skutočnosť (veci, fakty). Descartes samozrejme ponúkol argumenty (v podobe dôkazov dokonalého a dobrotivého boha), prečo si myslieť, že pred-zjednaná harmónia predsa len funguje, v tom zmysle, že subjekt sa nemýli, pokiaľ zodpovedne používa svoje prirodzené kognitívne schopnosti, ktorými ho obdaril jeho dokonalý a dobrotivý stvoriteľ. Tieto argumenty však nie sú považované za presvedčivé. Analogický problém ďalej sprevádzal aj empiristov, pre ktorých sú tiež primárnymi epistemickými danosťami subjektívne danosti. Realisticky koncipovaná adekvatná teória tak problematizuje možnosť poznania, a tým sa problematizuje i možnosť dať problému poznania (skutočnosti) uspokojivý filozofický tvar, a naplniť tak poslanie filozofie, ako ho chápe revidované klasické poňatie (filozofia ako skúmanie o pravde, poznání a skutočnosti).

Bol to zrejme až Berkeley, kto urobil radikálny záver (s ohľadom na Lockeovu teóriu ideí), že idea (reprezentácia) sa môže zhodovať opäť len s ideou; niet cesty von z kruhu ideí, a myšlienka materiálneho sveta niekde za ideami je nekoherentná.³⁶ Berkeley razí cestu novej myšlienke na scéne: pravda ako koherencia (či súhlas) ideí

---

³⁵ Pozri Descartes (2003).

³⁶ Pozri Berkeley (2007).

s ideami — v konečnej inštancii, koherencia s božími ideami (čím sa zaistí objektivita, a pravda sa neobetuje relativistom subjektívneho razenia).

Keď Kant neskôr v *Kritike čistého rozumu* hovorí, že nominálna definícia pravdy, ako zhody (poznatku) s predmetom sa akceptuje, zrejme má na mysli len adekvačný truízmus, ktorý nie je teóriou, a preto ani nie je dôvod ho odmietat' (každý s ním môže súhlasiť).³⁷ Je však jasné, že Kant je silným oponentom naivného realizmu, ktorý ponecháva ako nevysvetlený zázrak, že sú veci/skutočnosť v zhode s reprezentáciami, nechávajú tak celú záležitosť napospas skeptickým útokom. Na úrovni sveta javov (= vecí pre nás) to podľa Kanta funguje naopak. Nie je to tak, že reprezentácie a veci zapadajú akoby náhodou do seba. Predmety/veci sú totiž vecami/predmetmi možnej skúsenosti, konštituované s masívnym príspevom *a priori* kategórií či pravidiel rozumu – podmienky možnosti skúsenosti sú súčasne podmienkami možnosti predmetnosti. Zhoda nie je ani náhodou náhodná! Skúsenosť je vždy už pojmovo artikulovaná skúsenosť, a pravda je v tom, ako naše reprezentácie koherujú medzi sebou, ako aj s možnou skúsenosťou.³⁸

Všetky významné, moderné koncepcie pravdy sa tak či onak vymedzujú voči adekvačnej koncepcii, a jej moderným korešpondenčným variantom. Epistemické koncepcie vychádzajú z toho, ako — akou metódou — zisťujeme či rozhodujeme pravdivosť, a z toho, že zhoda s nezávislou skutočnosťou vecí je ako takáto metóda mimo úvahu (treba mať na mysli rozdiel medzi verifikáciou propozície ako výkonom nejakého subjektu, a verifikáciou propozície faktami/skutočnosťou): použiteľné sú opäť len reprezentácie, prípadne skúsenosť. Od metódy verifikácie alebo rozhodovania k identifikácii pravdy s verifikovateľnosťou sa potom často zdá byť už len krôčik.

Existujú rôzne epistemické koncepcie, z ktorých tradične najvplyvnejšia je koherenčná koncepcia, ktorú minimálne inšpiroval Kant. Ak budeme trochu preháňať: Kantova koncepcia mínus vecí o sebe rovná sa filozofia idealizmu. Skutočnosť, ako predmet poznania, je podľa idealistov vždy už pojmovo artikulovaná, a reprezentácie môžu súhlasiť len s reprezentáciami — vecí o sebe si môžeme odpustiť ako *idle wheels*. Takáto koncepcia však musí povedať niečo podrobnejšie o tom, (1) čo (reprezentácie akého druhu) môže koherovať s čím, a (2) o vlastnostiach relácie koherencie.³⁹ História neúspešných pokusov varuje, že to môže byť viac než len ťažké. Klasická námietka proti koncepcii, ktorá hovorí, že reprezentácia (nejakého druhu) je pravdivá keď patrí do nejakého koherentného súboru reprezentácií (toho druhu) je, že ak je jeden taký súbor koherentný, môže byť koherentný aj iný súbor, ktorý je však s prvým súborom

³⁷ Pozri Kant (1787, B82). Nominálny truízmus je však podľa Kanta nepoužiteľný ako metóda či test pravdivosti (v tom, zdá sa, je zajedno s koherenčnými kritikmi korešpondenčných koncepcií).

³⁸ Nie je však jasné, či Kant implicitne rozoznáva dva pojmy pravdy, 1) nominálne-korešpondenčný a 2) koherenčný (z ktorých (1) by odpovedal vzťahu súdov k veciam ako sú o sebe, zatiaľ čo druhý by odpovedal vzťahu medzi súdmi navzájom na jednej strane a skúsenostiam s veciam ako sú pre nás na druhej strane), alebo mu ide skôr o to zdôrazniť prioritu zisťovania/overovania pravdivosti.

³⁹ Formulácie koherenčnej koncepcie možno nájsť napr. v Joachim (2000), Bradley (2000), Blanshard (1919).

nekompatibilný. To sa bežne chápe ako *reductio ad absurdum* koherenčnej koncepcie: pravdu nemôžu mať obidve nekompatibilné teórie, a teda koherencia nemôže splývať s pravdou. Kritici hovoria, že koherenciu je treba chápať skôr ako metódu/kritérium pravdy a poznania, ale nie ako definujúci znak pravdy.

Každopádne, z našej perspektívy je zaujímavé to, že koherenčná teória je pokusom brať vážne *problém poznania pravdy o skutočnosti* — a chce poskytnúť takú koncepciu pravdy, aby bolo poznanie možné. Inou alternatívou, ktorá je často považovaná za formu koherenčnej teórie (alebo sa hovorí, že je koherenčnou teóriou, ktorá kladie zvláštny dôraz na koherenciu s možnými skúsenosťami) je pragmatická koncepcia pravdy. Podľa jednej možnej verzie je pravdivá propozícia, v ktorú sa vypláca veriť v dlhodobom horizonte, z hľadiska praxe, procesov komunikácie, vysvetľovania javov či predikcie. Podľa inej verzie, pravdivá je propozícia, v ktorú by sme všetci verili (ktorú by sme všetci tvrdili) v epistemicky ideálnych podmienkach.⁴⁰ Pragmatickej koncepcie sa týkajú podobné vážne námietky ako koherenčnej koncepcie, plus špeciálne problémy súvisiace so stotožňovaním pravdy s užitočnosťou či tvrditeľnosťou: (a) zdá sa, že pravda môže byť neužitočná, a naopak, že nepravda môže byť užitočná; (b) nie je vôbec jasné, či a ako definovať kedy sú podmienky epistemicky ideálne, bez toho aby sme sa explicitne či implicitne odvolali na pojem pravdy.⁴¹ Na druhej strane, pre pragmatistu je neproblematický pojem zhody so skutočnosťou, pretože skutočnosť nie je nič iné, než užitočný konštrukt našich myslí, pomocou ktorého si organizujeme skúsenosť. Preto je pragmatista často považovaný za anti-realistu (najskôr mu však ide o redefinovanie pojmu *skutočnosti*, aby viac nepodporoval jalové filozofické špekulácie). Pragmatizmus volí svoju koncepciu pravdy v opozícii k tradičným metafyzickým doktrínam, ktoré koncipovali filozofiu ako hľadanie právd o fundamentálnej skutočnosti. Pragmatista oponuje klasickej predstave, že filozofia bytostne usiluje o pravdu a poznanie, ak to je mienené neinštrumentálne a neholisticky.

Metafyzický realizmus je tradične asociovaný s korešpondenčnou koncepciou pravdy, zatiaľ čo idealizmus je spojovaný s koherenčnou koncepciou pravdy. Napriek vyššie uvedenej kritike pragmatických definícií pravdy, nemožno prehliadnúť, že pragmatizmus, v jadre anti-metafyzický filozofický postoj, sugeruje relatívnu nepodstatnosť teoretizovania o pravde, a explicitne sa vymedzuje voči metafyzicky motivovaným koncepciám pravdy. Možno by mal konzistentný pragmatista tvrdiť, že filozofi robili chybu, keď sústredovali pozornosť na pojem pravdy, pretože pokiaľ ho nekontaminujeme cudzorodými metafyzickými či epistemologickými prvkami, ide o pojem, ktorý je vo svojej podstate jednoduchý a nekontroverzný.

Táto myšlienka prichádza na scénu v podobe redundantných koncepcií, a v aktuálnej forme potom v *deflačných koncepciách*.⁴² Aby sme lepšie pochopili, o čo ide, pripomeňme si ešte raz naše *truizmy*:

---

⁴⁰ Pozri James (1909).

⁴¹ Pozri napr. Davidson (1990).

⁴² Existujú rôzne verzie. Napr. diskvotačná: Quine (1970), Leeds (1978), Field (1994). Alebo minimalistická: viz Horwich (1990). Okrem iného, rozdiel je v tom, že podľa prvej je

Ak niečo skutočne je (tak a tak), potom je pravda, že to je (tak a tak), a ak je pravda, že niečo je (tak a tak), potom to skutočne je (tak a tak).

Poznať/vedieť možno len to, čo je pravda a teda to, čo (skutočne) je (tak a tak).

Je za týmito truizmami treba hľadať ešte niečo viac? Slovo „skutočne“, už sme naznačili, nič nepridáva, ale plní nanajvýš ornamentálnu, napr. kontrastnú funkciu. Podobne možno argumentovať, že „pravda“ plní tiež určitú špecifickú funkciu, ale v istom zmysle sa význam tohto slova vyčerpáva ekvivalenciami typu:

„Sneh je biely“ je pravdivá veta vtedy a len vtedy, keď sneh je biely.

„Tráva je zelená“ je pravdivá veta vtedy a len vtedy, keď tráva je zelená.

.....

.....

teda ekvivalenciami formy:

„P“ je pravdivá veta vtedy a len vtedy, keď P.

Klasická adekvatná koncepcia pravdy, ktorá vychádza zo sloganov typu:

Výrok (propozícia, ...) je pravdivý keď súhlasí (korešponduje) so skutočnosťou (faktom),

je podľa deflačných koncepcií neškodná, pokiaľ sa ďalej nerozvíja vo filozofických teóriách, ktoré tvrdia niečo viac, než to, že ekvivalencie vyššie uvedenej formy nám hovoria o pravde viac-menej všetko, čo o nej potrebujeme vedieť. Ak máme vetu *V*, potom tvrdiť, že *V* je pravdivá, vyjde narovnako, ako tvrdiť samotnú *V*. Pôvodné redundančné koncepcie z tohto usúdili, že predikát pravdivosti je nadbytočný, pretože nepridáva ďalší obsah v kontextoch: „*x* je pravda“ či „*x* je pravdivá“. Nepodávali však žiadne uspokojivé vysvetlenia, prečo predsa len máme a používame pojem pravdy.⁴³

Podľa moderných deflačných koncepcií existuje veľmi elegantné a úsporné vysvetlenie, za ktoré vdáčíme v podstate Tarskému a Quineovi:⁴⁴ tento predikát (pojem) nám totiž umožňuje akceptovať vety/propozície, ktoré by sme inak nedokázali formulovať, špecificky určité zovšeobecnenia - nekonečné disjunkcie či konjunkcie:

Velká Fermátova veta je pravdivá. (môže tvrdiť niekto, kto ju nevie formulovať)

---

pravdivostný predikát aplikovateľný na vety (typy alebo výskyty), zatiaľ čo podľa druhej je aplikovateľný na propozičné obsahy.

⁴³ Za klasickú formuláciu redundančnej koncepcie pravdy je sú považované články Ramsey (1999) a (2001). Výroky v podobnom duchu možno nájsť už u Fregeho (1918/1919), a neskôr u Wittgensteina (1984), pozri časť. I, dod. III, § 6. Ďalšie vplyvné formulácie sú Ayer (1952) a Strawson (1950).

⁴⁴ Tarski (1956), Quine (1970).

Čo povedal včera Johny Depp je pravda. (nekonečná disjunkcia)

Každá veta tvaru P alebo non-P je pravdivá. (nekonečná konjunkcia)

Pravdivostný predikát plní v jazyku užitočnú expresívnu funkciu, ale neplní v ňom deskriptívnu funkciu (podobne ako napríklad operátor negácie). Neexistuje preto nič také, ako tradičný metafyzický problém *povahy pravdy*, povahy, ktorú by bolo treba odhaľovať filozofickým skúmaním (podobne ako neexistuje žiadny metafyzický problém povahy negácie). Nie je nič *čo majú všetky pravdivé propozície spoločné*, čo je zodpovedné za to, že sú práve pravdivé, a nie nepravdivé. Deflačné koncepcie hovoria, že nie je žiadny problém pravdy, teda okrem problému, že je potrebné pomýleným prívržencom tradičných koncepcií pravdy presvedčivo ukázať, že pravda nie je niečím, o čom by sme mali mať inflačnú teóriu (korešpondenčnú, koherenčnú, pragmatickú, atď.). Deflacionista však môže spokojne tvrdiť, že aj filozofické propozície sú adeptmi na pravdu, podobne ako hocikaké iné, dobre utvorené a zmysluplné vety - pravda totiž už nevzbudzuje mimoriadne očakávania. Filozofia sa môže zaoberať problémom poznania a skutočnosti, alebo aj nemusí. Každopádne, pojem pravdy v takom skúmaní nebude zohrávať ústrednú rolu, maximálne bude pomáhať filozofovi zovšeobecňovať a odkazovať na vety, s ktorými chce vyjadriť súhlas alebo nesúhlas. Otázka, či sú nejaké fakty, s ktorými by mohla filozofia korešpondovať, potom nedáva dost' dobrý zmysel (pokiaľ chce ísť za ekvivalenčné truizmy). To má však dôsledky aj pre tých filozofov, ktorí ju spochybňujú, a tvrdia, že filozofické vety nie sú vhodnými adeptmi na pravdivosť, že nemajú pravdivostné podmienky, pretože nemajú s čím by korešponovali. Na to má deflacionista pripravenú odpoveď: samozrejme že majú, ale triviálne, a nič filozoficky zásadné sa na tom nedá založiť. Otázka, či filozofické propozície možno oprávnene tvrdiť, je naopak stále v hre, a normálne epistemické procedúry sú potom po ruke (napr. koherencia).

Kruh sa nám tu uzatvára. Ak sympatizujeme s deflačnými koncepciami pravdy, poňatie filozofie ako skúmania *povahy pravdy* je treba odmietnuť, hoci môžeme (ale nemusíme) stále upínať svoju pozornosť na epistemológiu (problém poznania) či metafyziku (problém skutočnosti). Nakoniec našej diskusie sme sa teda predsa len dopracovali k zaujímavým, hoci len podmieneným, meta-filozofickým dôsledkom:

(1) ak je filozofia skúmaním (svojho druhu), potom je i hľadaním pravdy avšak len v tom bežnom zmysle, v ktorom každé skúmanie chce vedieť, čo je *pravdivé*, pretože chce vedieť *ako to je*.

Avšak

(2) pokiaľ je deflacionizmus na správnej stope, filozofia by sa nemala snažiť byť hľadaním pravdy v žiadnom inom zmysle, pretože tu nie je žiadny špecifický metafyzický problém povahy pravdy (ktorý by bol súčasťou problému povahy poznania pravdy o skutočnosti).

Literatúra

- Allen, B. (1993): *Truth in Philosophy*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Aristoteles (1923): *Metaphysics*. Preklad R. Kirwan. Clarendon Press, Oxford.
- (1963): *Categoriae et Liber de interpretatione*. Preklad J. L. Ackrill, Oxford University Press, Oxford.
- Ayer, A. (1952): *Language, Truth and Logic*. Dover Publications, New York.
- Berkeley, G. (2007): *Tři dialógy mezi Hyladem a Filonoem. O Pohybu*. OIKOYMENH, Praha.
- Blackburn, S a Simmons, K. eds. (1999): *Truth*. Oxford University Press, Oxford.
- Blanshard, B. (1919): *The Nature of Thought*. George Allen and Unwin, London.
- Bradley, F. H. (2000): "On Truth and Copying." In S. Blackburn a K. Simmons (2000): 31-45.
- Davidson, D. (1990): "The Structure and Content of Truth." *Journal of Philosophy* (87): 279–328.
- Field, H. (1994): "Deflationist Views of Meaning and Content." *Mind* (103): 249-285.
- Frege, G. (1918/1919): "Der Gedanke. Eine logische Untersuchung." *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus* (1): 58-77.
- Horwich, P. (1990): *Truth*. Blackwell, Oxford.
- W. James (1909): *The Meaning of Truth, A Sequel to 'Pragmatism'*, Longmans, Green, and Company, New York,
- Joachim, H. H. (2000): "The nature of Truth." In S. Blackburn a K. Simmons (2000).
- Kant, I (1787): *Kritik der Reinen Vernunft*.
- W. Kunne (2003): *Conceptions of Truth*. Oxford University Press, Oxford.
- Leeds, S. (1978): "Theories of Reference and Truth." *Erkenntnis* (13): 111-130.
- Lynch, M. P. ed. (2001): *The Nature of Truth*, MIT Press.
- Platón (1995): *Theaitétos*. OIKOYMENH, Praha.
- (2009): *Sófistés*. OIKOYMENH, Praha.
- Quine, W. O. V. (1970): *Philosophy of Logic*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Ramsey, F. P. (1999): "Facts and Propositions." Excerpt In S. Blackburn a K. Simmons (1999): 106-107.
- (2001): "The Nature of Truth." In M. P. Lynch (2001): 433-445.
- Strawson, P. F. (1950): "Truth." *Aristotelian Society Supp.* Vol. 24.
- Tarski, A. (1956): "The Concept of Truth in the Languages of the Deductive Science." In *Logic, Semantics, Metamathematics*, ed. J. Woodger, Oxford University Press, Oxford.
- (1999): "The Semantic Conception of Truth and Foundations of Semantics." In S. Blackburn and K. Simmons (1999): 115-143.
- Wittgenstein, L. (1984): *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.